

Farkas Attila Márton – Mund Katalin: Naturalista evangélium

Edward O. Wilson:
Minden egybecseng.
Ford.: Csaba Ferenc, Farkas György,
Kurkó Noémi, Ortman-né Ajkai Adrienne
2003. Budapest, Typotex.
392 o., 4200 Ft.

1. A természettudós kontra társadalomtudós vita

Némelyek talán még emlékeznek György Péter és Csányi Vilmos közötti, a Népszabadság hasábjain zajló – meglehetősen méltatlan hangvételű - vitára. A vitát annak idején az váltotta ki, hogy a népszerű etológus bizonyos közéleti témájú írásaiban a társadalmi és kulturális jelenségeket az ember biológiai alapjaira-adottságaira vezette vissza. Amivel rögvest két szempontból is támadásnak tette ki magát: elsősorban is biológus létére „belekontárkodott” a társadalomtudományokba, s ezt még azzal is tetézte, hogy „emberi természetről”, illetve evolúciós meghatározottságról beszélt, ami főleg ideológiai szempontból szúrta sokak szemét – így többek között a neves esztétaét is. És mivel kivételesen két balliberális értelmiségi hozta ki egymást a sodrából, az átlagolvasók közül vélhetően nem sokan értették, miről is van szó. Pedig az esztéta és az etológus közötti pengeváltás csupán egy, már régóta zajló nemzetközi háború egyik helyi csatája volt. A (baloldali) társadalomtudósok szemében a szociobiológia – sőt bármiféle biologizálás - maga az ördög. A társadalom és kultúra biológiai alapú megközelítése ugyanis aláásni látszik az emberi szabadságról vallott klasszikus progresszista elképzeléseket, s olyan rosszízű dolgokra emlékeztet, mint amilyen a szociáldarwinizmus, az eugenika, minek kapcsán általában a „hol kezdődik a fasizmus?” kellemetlen kérdése is terítékre szokott kerülni. A jobbára liberális szociobiológusok viszont a társadalomtudósokat vaskalapossággal, ideológiai elfogultsággal - azaz voltaképpen tudománytalansággal - vádolják. Nos, mindennek a háttérmagyarázatát adja a téma nagy klasszikusának, s egyben a szociobiológia nagy öregjének és elsőszámú prófétájának, Edward O. Wilsonnak a könyve, a *Minden egybecseng*.

A szerző ebben a könyvében jobbára a huszonhárom évvel korábban publikált munkájában (*Sociobiology: The New Synthesis*) megjelenő gondolatait fűzi tovább. Persze van fejlődés: Az őt ért azon korábbi kritikák hatására, miszerint teóriája szexista, rasszista, a szabad versenyes kapitalizmus védelmezője, a kizsákmányolás ideológiájának (ál)tudományos aládúcolása, stb. Wilson már finomabb stílusban és némileg körülményesebben írja le – jobbára ugyanazt az elképzelést. Itt már inkább olyan szolid kutatónak próbálja beállítani magát, akit jogtalanul értek ezek a kritikák, sőt, aki alapvetően megváltoztatta korábbi szélsőségesnek bélyegzett téziseit, és immáron a tiszta tudomány talajáról érvel. Mi most nem ezeket a korábbi kritikákat – amelyek nem csupán Wilsonra vonatkoznak, hanem általában a szociobiológia ellen fölhozott vádak - akarjuk megismételni, hiszen erről sokan és sokszor írtak már.¹ Ráadásul, jelen sorok írói éppen azok közé tartoznak, akik e vádakát némely esetben megalapozatlannak tartják, sőt horribile dictu még látnak is némi fantáziát a biológiai alapú megközelítésben – még ha ez a következőkben nem is fog kiderülni.

Wilson mindkét írásának lényege röviden a következő: a gének határozzák meg az emberek viselkedését, így például a háborút, az erőszakot, a nemi előítéleteket, a rasszizmust,

¹ Az egyik legjobb összefoglaló munka: M. Ruse: *Sociobiology: Sense or Nonsense?* D. Reidel Publishing Company, 1979.

az önzést, a bűnözést, az agressziót, az idegengyűlöletet, a hazaszeretetet stb. A viselkedés ennél fogva generációkról generációkra öröklődik. Ezek a viselkedési minták az emberi evolúció során kétféle természetes szelekció eredményei, vagyis a viselkedést nem okozhatta a társadalom semmiféle szerveződése, sőt, éppen a társadalmi jelenségek is mind ebben gyökereznek, így egész egyszerűen megkerülni ezeket a tényeket, és más magyarázatok után nézni hiábavaló fáradozás. Ugyanakkor a *Minden egybecseng* egy új dimenzióval is gazdagodott.

Az *egybecsengés*nek fordított *conscilience* a tudásfélék vágyott egységére utal. A szerző úgy véli (sok más biológussal egyetemben), hogy a tudományok szerveződési szintek mentén rendeződnek el, s ahogyan a kémiát a fizika alapozza meg, úgy a biológiát a kémia, s e szintek között az átjárás csupán fölről lefelé lehetséges. Egy példa: Az anyai szeretetet ugyan a legjobb kémikus sem tudná kémiai egyenletekkel leírni, ám a biológus a jelenség mögötti mélyebb folyamatok analízise során/révén eljuthat bizonyos kémiai magyarázatokhoz. Ugyanígy, habár a társadalmat és a kultúrát nem lehet közvetlenül a biológiával megmagyarázni, az ember 30 millió éves főemlősi, illetőleg kb. 4-5 millió éves homo múltját nem söpörhetjük félre annak kutatásakor, lévén az evolúció igen konzervatív természetű, minek révén óhatatlanul nyomot hagyott az emberi viselkedésen. A kultúra csupán a biológiai alapra épül rá, mintegy szekunder fölépítményként. A biológia beható ismerete révén tehát meg tudjuk mondani, milyen korlátok között, milyen spektrumon belül épülhetnek ki szabályok, normák, és virágozhat föl egy kultúra.

Az ideológiai félelmeken túl a társadalomtudósokat egy jóval súlyosabbnak tűnő probléma is aggasztja, jelesül, hogy miként válhatna a társadalomtudományból „komoly tudomány”. Lehetséges-e olyan módszertant kidolgozni, amellyel legalábbis megközelíthetjük a természettudományos eljárásokat, s a természettudományos törvényekhez hasonló egyszerű képletek segítségével írhatnánk le a társadalmat, az emberi cselekvéseket, viszonyokat? Avagy az erre irányuló fáradozás teljességgel hiábavaló, hiszen itt egy egész más típusú jelenséggel állunk szemben, amit csupán kvalitatív eszközökkel érdemes vizsgálnunk, s ennek megfelelően következtetéseink, tudományos eredményeink egészen más jellegűek lesznek, mint a természettudományié?² A vitába időről időre a természettudomány képviselői is beleszólnak, akik amolyan csodadoktorokként saját módszereikkel kívánják a beteg szociológiát kigyógyítani lázas képzelődéseiből, s végre igazi tudománnyá változtatni azt, főképpen közgazdaságtanná illetve biológiává.³

Ez utóbbiakat képviseli Wilson is, aki miután maga is hosszan részletezi az említett háborúskodást, fölkiált: Elég volt ebből az áldatlan állapotból! És azonmód békejobbot is nyújt, azaz kísérletet tesz a két nagy ellenfél megbékítésére, a társadalomtudományok és a természettudományok (pontosabban: a biológia) összeegyeztetésére. (226. o.) No persze e békéltetés, akárhogy csűrjük-csavarjuk is, nem jelent mást, minthogy a társadalomtudósoknak – már ha hallgatnának a wilsoni szíréhangokra - a biológia felé kellene mozdulniuk. Vagyis föladván minden eddigi elvet, eredményt és hagyományt, át kellene venniük a naturalista szempontokat és az eddigiektől merőben eltérő, pompás új módszereket: „Az tehát a kérdés, hogy milyen kölcsönhatásban áll a biológia és a kultúra, és főleg az, hogy hogyan valósul meg ez a kölcsönhatás az összes társadalomban, meghatározva az emberi természet közös vonásait.” (148.o.) A társadalomtudósok feladata Wilson szerint csak és kizárólag az volna, hogy megkeressék a kultúra alapegységeit, melyet a szerző a szemantikus emlékezetben megjelenő fogalmakkal azonosít. Utána már a neurológusoké a terep, akik az „idegsejtek aktivitásának feltérképezésén keresztül idővel el fognak jutni a mentális fogalmak fizikai

² A kvantitatív megközelítés elemeit veti kritika alá Léderer Pál: *A szociológus, a módszerei, meg a szövege. Rögeszme-félék a mesterségről*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2002.

³ A biológia veszélyeiről a társadalomtudományokra nézve lásd pl.: Lakatos László: *Mi a baj a szociológiával és hogyan nem kéne rajta segíteni?* Szociológiai Szemle, 2001. 3.

alapjainak megragadásához”.(159. o.) Így tehát minden szép és jó lenne, a társadalomtudósok szépen átképezik magukat egy gyorstalpalón biológussá, esetleg ha ez nem megy, valami hasznosabb munka után néznek.

2. Kettős mérce

Ámde mielőtt ebben így megállapodnánk, azért egy félreértést nem ártana tisztázni. Nevezetesen, hogy a fõnt említett vita *nem* a természettudós és a társadalomtudós között zajlik. A szociológusok, antropológusok és egyéb bölcsészek nem biológusokkal, ill. etológusokkal vitatkoznak, hanem biológusokból lett filozófusokkal, ideológusokkal, azaz *kvázi társadalomtudósokkal*. Attól a pillanattól kezdve ugyanis, hogy egy természettudós nem kísérletezik, nem megfigyel, nem kutat, nem mér, hanem a társadalomról és a kultúráról elmélkedik, végsõ soron – vagy más szóval: ezen funkciójában – akár tetszik, akár nem, kvázi társadalomtudósként egzisztál. Minek révén a biológista fölfogás, illetõleg a naturalizmus is *csupán* egy a számos társadalomtudományi nézet, ill. irányzat közül. Így a vita sem a társadalomtudomány(ok) és a természettudomány(ok) között zajlik (ami végsõ soron nonszensz is volna) hanem a társadalomtudomány egy új, a biológia által inspirált föltörekvõ irányzata és a régebbi, klasszikussá vált irányzatok között. S ez még akkor is így van, ha netán a naturalista társadalomtudós nézeteit másik énjének: a biológusnak a kutatási eredményei - vagyis valódi természettudományos munkássága - határozza meg. Persze az immár társadalomtudóssá avanszált természettudós továbbra is a nagyobb presztízsnak örvendő természettudósi titulust használja, aminek szerencsétlen társadalomtudósok még hajlandók is bedõlni.

De még ha el is fogadnánk a természettudomány (ill. biológia) kontra társadalomtudomány(ok) verziót, általában akkor is egyfajta intellektuális tisztességtelenségnek, amolyan „szellemi csendõrpertunak” lehetünk a tanúi: Amíg a „természettudós” elvárja a bölcsésztõl, hogy járatos legyen a természettudományok területén (valójában az õ érvelési rendszerében, kulturális nyelvében, beszédmódjában, sõt akár mondhatjuk azt is: szubkultúrájában), addig õ meglehetősen kevés fáradságot vesz, hogy megismerje a társadalom- illetve általában a humántudományok tényeit, eredményeit és diskurzusait.

Ennek a gyakorta megtapasztalható hozzáállásnak a látszatát Wilson gondosan el akarja kerülni. Ezért igen nagy teret szentel annak, hogy bizonyítsa: õ otthon van a humán gondolkodásban, s brillíroz is ezirányú ismereteivel, sõt: könyvének nagyobb részét ilyen ismeretek töltik ki. Így például hosszasan olvashatunk a fölvilágosodásról, a romantikáról, a kulturális relativizmusról, a társadalomtudományok több irányzatáról, azok egymással való polemizálásáról, sõt még egy a posztmodernről szóló kritikát is odakanyarint. Csakhogy aki járatosabb ezekben a kérdésekben, ill. ezeken a területeken, rögvest látja, hogy ezek az eszmefuttatások eléggé fölszínesek, jobbára közhelyeken alapulnak, hogy azt ne mondjuk: a dolognak kissé publicisztika-íze van. (Ami részben talán nem is a szerző hibája, hanem a könyv műfajából adódik.) De tévedésekkel is találkozhatunk. A francia fölvilágosodás kapcsán például a következőket olvashatjuk: „...a gondolat, hogy a társadalmi cselekedetek számszerűen elemezhetőek és előre jelezhetőek, Condorcet-tól ered. Az elképzelés hatást gyakorolt a társadalomtudományok későbbi kifejlődésére, különösen a korai, az 1800-as években dolgozó szociológusok, így Auguste Comte és Adolphe Quételet munkáira.” (19.o.) A szociológia elnevezés Comte-tól ered, aki eredetileg a „társadalmi fizika” (physique sociale) kifejezéssel kívánta jelölni az akkoriban születő új tudományt. Ám amikor tudósmást szerzett arról, hogy tőle függetlenül Quételet is ezt a terminust használja, egy új szót alkotott. Comte ugyanis már diákkorában kialakította azt a véleményét, hogy a valószínűségszámítás

tudománytalan, másrészt úgy vélte, hogy a szociológia nem élhet más tudományágak - például a matematika - módszereivel.⁴ Comte-ot és Quetelet-et tehát egyáltalán nem lehet egy kalap alá venni. (Azért a szerző javára legyen mondva, hogy más természettudósoknál ennél jóval durvább tévedések és hiányok találhatók, amikor ókor-, politika-, eszme-, művészet-, vagy éppen vallástörténeti dolgokkal példálózunk.)

Az említett csendőrpertu természetesen kiterjed a cselekvési szintre is. Amíg a biológus bátran vizsgálhatja és értelmezheti a társadalmat és a kultúrát „természettudósként” - azaz saját szempontjai szerint - ugyanez fordítva már nem érvényes a társadalomtudósra. Azon sokan fölháborodtak már, ahogyan a biológusok belekontárkodtak a társadalomtudományba. De mi volna, ha a fölháborodás helyett egyszer valaki a társadalomtudósok közül elkezdene vizsgálni, és értelmezni mondjuk a „hangyatársadalmat” - a saját szempontjai alapján? Na jó, ne legyünk ennyire szigorúak, a hangyák tőlünk tényleg távolálló lények, legyen inkább valamelyik főemlőscsoport, vagy esetleg a kutyák társas kapcsolata, viselkedése, kultúrája. Vádló szavak helyett - amelyek némely esetben még alaptalanok is - egy ilyen játékos kísérlettel inkább lehetne érzékeltetni, mit is jelent valójában a „természettudósok” társadalomtudósi tevékenysége. Akik melleleg még azt is rossz néven veszik, ha a szociológus vagy az antropológus a maga szempontjaiból vizsgálja a természettudományokat.

A kettős mérce ideológiáját a tudomány szerveződési szintjeiről alkotott főntebb említett elmélet adja, miszerint a társadalomtudományoknak a biológián kell alapulniuk. Amiből egyenesen következik, hogy míg a szociológus vagy antropológus számára nélkülözhetetlen az ilyen irányú ismeret, addig a biológusnak nem föltétlenül kell tájékozottnak lennie a társadalom- illetve kultúrakutatásban. Sőt, talán üdvös volna, ha a társadalomtudós a kémiát és a fizikát illetően is szerezne némi tudást, merthogy igazából csak akkor érti meg az evolúció alapjait - s azon keresztül az emberi társadalmat, illetőleg a kultúrát. Viszont, ha e logikát továbbvisszük, azt mondhatjuk, hogy a biológusnak jártasnak kell lennie a kémiában, sőt talán a fizikában is, egy vegyésznek viszont már csak a fizikára van szüksége saját szakmája mellett. Konklúzió: a fizikusok járnak a legjobban, szegény bölcsészek pedig, akiknek szakmájuk műveléséhez valóságos szuperagyakká kell válniuk, a legrosszabbul. Egyébként tényleg: egy biológus mennyire jártas a fizikában vagy a kémiában?

Wilson a társadalomtudományokról való lesújtó véleményét főként a különféle módszertani és szemléletmódbeli irányzatok meglétére, illetve az azok közötti eltérések és viták jelenségére alapozza. (217-223. o.) Szerinte nem létezik egységes társadalomtudomány, s még az adott (szűkebb) diszciplínán belül is elképesztő a rendetlenség, mondhatni: valóságos káosz uralkodik. Mindenféle újabb és újabb kutatási és értelmezési szempontok merülnek föl, számos egymással disputáló - sőt konfrontálódó - külön módszertant és terminológiát kialakító irányzat született, és születik most is. Szinte az ember feje beleszédül, annyi. Arra viszont már nem gondol, hogy a „naturalista társadalomtudomány” azáltal, hogy ő is szépen betagozódik, csak tovább növeli ezt a káoszt. De arról sem ír, hogy a biológusok – illetőleg általában a természettudósok – vajon behatóan ismerik-e az összes jelentős kutatási területet, interpretációt, vitát, irányzatot saját (tágabb értelemben) vett tudományukon belül? Hol ért példának okáért az agy kémiai folyamatait kutató tudós a feketerigók táplálkozási szokásaihoz? És ha erre valaki azt válaszolná: lehet hogy nem ért, sőt talán még nem is tud róla, de az alapok/alapismeretek ugyanazok, akkor erre a viszontválasz: a társadalomtudományokban és a humaniorákban szintúgy.

⁴ Némedi Dénes: *August Comte: A szociológia megalapítója?* In: Felkai Gábor – Haskó Katalin – Molnár Attila Károly – Némedi Dénes – Pál Eszter – Somlai Péter: *A szociológia kialakulása.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1999. (224-247)

Ami sokkal inkább probléma - és ebben Wilsonnal és másokkal messzemenőig egyetérthetünk - az a diszciplínák bezártsága, az interdiszciplináris párbeszéd hiánya. (Ami annak ellenére szembetűnő, hogy közben nagy divat interdiszciplinaritásról beszélni.) A különféle szakmák lezárt és bezárt, saját nyelvvel és szubkultúrával bíró, olykor már-már szektaszzerű információs közösségek. Nem igen van átjárás egyikből a másikba, így mindenki mondja a magáét. És ami a legtragikusabb, szándék sincs semmiféle kommunikációra, a másik megismerésére, ami olykor elképesztő dilettantizmushoz vezet, még a legnagyobb nevek esetében is. Persze az is lehet, hogy mindez természetes, s oka az információözön, amely ellene hat a minőségi és árnyalt gondolkodásnak. Mindenesetre jó volna bármiféle párbeszédet elkezdni, amiért is üdvözlendő minden ilyen irányú kísérlet, jöjjön az akár biológusoktól, akár társadalomtudósoktól. De mit tegyen, miként reagáljon a társadalomtudós, ha a „közeledő” olyan dolgokat vág a fejébe – miközben „békejobbát nyújtja” - hogy a társadalomtudósok, noha „értelmi képességeik megfelelőek” lényegében mégis impotensek, merthogy a „nyájszellem lebéklyózza őket” és „élvezik a káoszhangulatot”. (218-19. o.) És más hasonlókat, főként a társadalomtudományok említett általános zavarát és kiúttalanságát. A közeledés, mint olyan, talán nem föltétlenül azonos a másik negligálásával, alárendelésével, tudásának, hagyományainak és törekvésének semmibe vételével - kvázi lehülyezésével. De még csak nem is ez a legfőbb probléma. Sokkal inkább, hogy Wilson (és mások) szerint e zavar és kiúttalanság oka, hogy a társadalomtudósok úgymond „elvetik a tudás hierarchikus szerveződésének elvét”. (Ld. uo.) És itt már nagyon kilóg a lóláb. Mert ugyebár ez az anarchikus, hierarchiát nem tisztelő szemlélet vezet oda, hogy a társadalomtudósok nem ismerik el a biológia mindenhatóságát és fensőbbiségét.

3. Egy ellentmondásokra alapuló totális eszmerendszer

Úgy tűnik, a tudományos irodalomban divatba jöttek az olyan gigantikus, nagy ívű munkák, amelyek többek akarnak lenni a pusztán ismeretterjesztésnél. Egyes szerzők az adott tudományág új eredményeit, sőt vitáit, valamint az ehhez fűzött saját gondolataikat, illetve eredményeiket nem csupán a szűkebb szakmai közösség, hanem a szélesebb olvasóközönség számára is prezentálni kívánják. E művek szándéka egyrészt a megértetés, másrészt a minél szélesebb kontextus fölvezetése az adott állítás(ok) alátámasztásának érdekében, s e két törekvés óhatatlanul szükségessé teszi a minél nagyobb körítést. Ilyen mű például Penrose kiváló könyve, a magyarul is megjelent *A császár új elméje*⁵, (majd annak folytatása, a *Shadows of the Mind*⁶), melyekről Daniel Dennett kritikusan megjegyzi, hogy a szerző könyve tele van a fizika és a matematika számos fölösleges, a megértés rovására menő, túlbonyolított részleteivel.⁷ (Jellemző, hogy Dennett ezt a Penrose könyvéhez kísértetiesen hasonló, ugyancsak számos ismert - s ennél fogva fölöslegesnek tűnő - információt közlő nagy ívű könyvében írja.) Mivel minden összefügg mindennel, így mindenről kell írni, ez szinte kikerülhetetlen. Így, ha van egy tudományos elméletünk, amit egy nem szakmabelivel is közölni akarunk, akkor az egész szakmát le kell írni.

Elsőre ilyesféle könyvnek tűnik a *Minden egybecseng* is, melynek fejezetei szinte mindenre kiterjednek. Wilson nem csupán a biológia vagy az elmekutatás eredményeit tekinti át, hanem külön foglalkozik a kultúra nagyobb területeivel, ezen belül külön fejezeteket szentel olyan témáknak is, mint a művészet vagy a vallás. Csakhogy amíg a két főnti szerző egy konkrét problémát jár körül: Dennett az evolúció fogalmát, Penrose pedig az emberi agyhoz hasonló mesterséges intelligencia létrehozásának lehetetlenségét, és ezek kapcsán

⁵ Roger Penrose: *A császár új elméje*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.

⁶ Roger Penrose: *Shadows of the Mind*. Oxford University Press, 1994.

⁷ Daniel C. Dennett: *Darwin veszélyes ideája*. Typotex, Budapest, 1998, 469. o.

térnek ki számos területre, a kvantummechanikától kezdve a memetikáig vagy éppen a kozmológiáig, addig Wilsonnál ilyen konkrét központi kérdés nem jelenik meg, csupán a különféle területek maguk. Wilson ezeket a témákat általában, en bloc hozza föl, és nem pedig valami adott dolog kapcsán. Nem egy konkrét biológiai, etológiai – ne adj-isten szociobiológiai - problémát vet föl, és kínál arra valamiféle megoldást, fölvázolván ennek révén a szociobiológiát, kitérvén az emberi kultúra főbb területeinek és univerzáláiának az ismertetésére, hanem a kultúrát, ill. annak területeit naturalista, biologista szempontból értelmezi. Vagyis a *Minden egybecseng* inkább interpretáció, mint hipotézis. Egy eszme, egy szemléletmód kinyilvánítása ez, és a számos kérdés, téma és terület fölvázolása nem egyéb, mint ennek az eszmének egyfajta totális, mindenre érvényes szemléletmóddá tétele, mindenre kiterjesztése.

E tény mellett voltaképpen eltörpül, hogy a könyv miféle ellentmondásokkal és következetlenségekkel van teli. A szerző például hol a liberális közgazdaságtant hirdeti, sőt, azt a társadalomtudományok királynőjének nevezi, hol pedig ellene szól. A dicséret oka: a közgazdaságtan emberképe hasonlít a biológiáéra. Ugyanakkor a közgazdaságtan ott követ el hibát, hogy nem veszi figyelembe a biológia és a pszichológia eredményeit, úgymond „nem számolnak az emberi természettel”, s az ökológiai katasztrófa is végső soron azért fog bekövetkezni, mert a közgazdászok rossz elméleteket gyártanak. Kitészik, hogy a szerző vívódik, miáltal is könyve egyszerre liberális eszme-futtatás és egyszerre a liberalizmus kritikája. Ugyanígy hosszan értekezik a fölvilágosodás magától értetődő bukásáról, miközben magát a fölvilágosodás szellemi letéteményesének tartja. Hol kijelenti, hogy „nem létezik alapvető különbség az emberiség történelme és a természettörténet között” (10. o.), vagyis meg lehet találni a történelemre vonatkozó természeti törvényekhez hasonló törvényeket, hol pedig az emberi motivációk kiapadhatatlan forrásai mellett érvel (pl. 23.o.). Amíg az egyik bekezdésben azt hangsúlyozza, hogy az objektív igazságnak létezhet empirikus kritériuma, a következő bekezdésben már az ellenkezőjéről győzköd. (77. o.)

De a legnagyobb ellentmondás maga a könyv lényegi mondanivalója: A szerző, aki végső soron a fölvilágosult racionalizmus és scientizmus örökösének vallja magát, ám elutasítja a fölvilágosodás egyik legfőbb örökségét, az ember nevelhetőségének, jobbíthatóságának az elvét, mint egy már többszörösen megbukott, meg nem valósítható ideát, mégis azt vallja, hogy az emberiségnek jobbulnia, változnia kell. Hogy miként? Hát úgy, hogy fölismeri a maga evolúciósan kialakult, változtathatatlan örök természetét.

Erre némelyek azt mondhatják: fölösleges ironizálni, emberi természetünk fölismerése, és az abba való belenyugvás nem jelent mást, mint az eddigi világmegváltó eszmék elhagyását. És a könyv olvasása közben tényleg úgy tűnik, Wilson osztja azt az elterjedt véleményt, miszerint elég volt az utópiákból, az ember jobbításának a szándékából, az ilyen ideák eddig mindenkor rémségekhez vezettek. (Ld. pl. 23-24. o.) Amiből következhet (és egyeseknél következik is) az a konklúzió, hogy el kell fogadnunk, hogy ilyenek vagyunk. Ámde éppen itt a probléma: Ha ilyenek vagyunk, akkor természetes a mohóság, a felelőtlenség is, s ennek nyomán a környezetkárosítás, az élőhely fölélése, ami ellen Wilson és más naturalisták (helyesen) szót emelnek. Másrészt: vajon a mostanság lenézett világmegváltó eszmék, az igazságos társadalomról szőtt elképzelések, a jobbító szándékú utópiák, annyira idegenek volnának az „emberi természettől”? Merthogy azok sem a tizenkilencedik század munkásmozgalmával kezdődtek, de még csak nem is a francia forradalommal vagy a korajútkori utópisták álmodozásaival. Sőt, még csak nem is a kereszténységgel. Tértől és időtől függetlenül, a legkülönfélébb kultúrákban fölbukkanó Aranykor-mítoszok, az egyenlőségen és igazságosságon alapuló, s ezért boldog és tökéletes emberi közösség hol a távoli múltba, hol a távoli jövőbe vetített, hol szakrális, hol profán köntösben megjelenő víziója, legalábbis mintha erre utalna. És részben vagy egészében, de ez az ősi, vélhetően az emberi társadalommal és kultúrával egyidős idea jelenik meg az

ótestamentumi prófétáknál éppúgy, mint a görögöknél, vagy a korai kereszténységben, majd annak nyomán a középkori kommunákban (illetve némely eretnekmozgalom elképzeléseiben), majd a koraújkori utópistáknál s végül a baloldali eszmékben. Ezt sokan hajlamosak elfelejteni - főként mostanság. Vagyis lehet, hogy az egyenlőtlenség, a hierarchia, a versengés, az önzés, stb. az „örök emberi természet” velejárója, ámde akkor ezek tagadása, megkérdőjelezése, az ezek kiegyenlítésére irányuló törekvés is az.

De egyáltalán: ki mondhatja meg, hogy mi az a kulturális elem, ami úgymond passzol az „emberi természethez”, és mi az, ami azzal ellentétes? Meddig terjednek ennek „természetes” határai? És nem utolsósorban: Mit veszünk ehhez alapul? Mi az ideális, az abszolút természetes? Más főemlősök? Ezen az alapon nyugodtan kirekeszthetjük a gondolkodást, a nyelvhasználatot és tárgyszeretet is, merthogy mindegyik hiányzik a majmoknál. Éppen az evolúció tanítja, hogy egy faj kritériumai nem azonosak egy másikéval, s ilyen formán az emberi agy is speciális körülmények között, a túlélésre kialakult sajátos „célgép”. Ilyenformán az emberi kultúra egyszerre sajátos és egyedi - ez ordenáré közhely. Viszont ha így van, akkor *minden*, ami megjelenik a kultúrában, „természetes”, így természetes a „mesterséges” is.

A totalitásra törekvés kiegészül a másfajta szemléletmódok, magyarázatok, interpretációk, sőt a különféle tudományterületek bizonyos – a képbe nem illő – eredményeinek és diskurzusainak minden különösebb indoklás nélküli negligálásával. (Ami az ilyesfajta törekvések megszokott velejárója.) Egy jellemző példa: Wilson a kígyókról szóló sámanálmok kapcsán arra a megállapításra jut – vélhetően egyes naturalista kognitivisták nyomán - hogy az álomképek zömmel nem jelentenek semmit, az álom, mint olyan, voltaképpen az örület egy formája. (91.o) Wilson ezzel a mozdulattal nem tesz mást, mint az álomkutatást visszautasítja annak premodern korszakába, kihajítván az elmúlt jó százötven év eddigi főbb eredményeit, elsősorban is Freudot. (Ironikus módon azt a Freudot, akit saját korában éppen evolucionizmusáért, illetőleg túlzott biologizálásáért támadtak.) Ugyanakkor az álomkutatás olyan újabb eredményeiről, ill. irányzatairól, mint pl. a lucid és prelucid álmok vizsgálata, úgy tűnik, semmit nem tud, noha éppen a sámanálmok (és általában a misztikus látomások) zömmel ebbe a sajátos, speciális álomfajtába sorolhatók. Mindemellett olyan képtelenségeket is leír, mint „az álomvilágban nincsen szag és íz: ezeket az érzőpályákat elzárja az alvó agy acetilkolin-árama”. (Uo.) Hogy az álomvilág mentes lenne ezektől az érzetektől, azt még jelen sorok írói is cáfolhatják, elsősorban a saját személyes tapasztalataik alapján. De ha ez az érv nem eléggé hiteles, akkor ld. Viktor E. Frankl könyvét, aki a koncentrációs táborok lakóinak pszichológiája kapcsán ír arról, hogy a foglyok álmaiban miként jelenik meg a finom étel, az édesség, vagy a meleg fürdő képe és érzete a napi primitív szükségletek hiányának kompenzálásaként.⁸ És vajon miről álmodnak a vakon születettek?

Vagyis úgy tűnik, a szerző valami radikálisan újat akar mondani, és ezért lehetőség szerint mindent kihajít. Ennek kapcsán érdemes azt is fölidézni, ahogyan a filozófusokról ír. „Alexander Rosenberg szerint a filozófia jelenleg két területtel foglalkozik: azokkal a kérdésekkel, amelyekre a fizika, a biológia és a társadalomtudomány nem talál választ, s azzal a problémával, hogy miért nem. (...) Rosenberg csak arról nem vesz tudomást, hogy a természettudósok éppúgy elegendően képzetek ahhoz, hogy megítéljék: mi az, ami még felfedezésre vár, és miért pont az.” (11. o.) Ehhez talán még annyit lehetne hozzátenni, hogy aki egy ilyen mozdulattal el akar söpörni évszázados tudásformákat és hagyományokat, ahhoz sokkal közelebb áll a lesajnált világmegváltás, mint azokhoz, akiket esetleg emiatt bírál. Merthogy a más diszciplinák kutatásai, a más diskurzusok és hagyományok ilyen radikális módon való (le)kezelése általában a forradalmi utópista gondolkodás jellemzője. Vagyis Wilson, aki könyvében üdvözli, hogy végre kimúltak a nagy, mindent magyarázni akaró, világmegváltó elméletek, éppen maga állít föl egy ilyet a szemünk láttára.

⁸ W. E. Frankl: „...mégis mondj igent az életre!” (ford. Bruck Vera és Gorzó Andrea) Budapest, 1988, pp. 35-36.

Amúgy van ebben a törekvésben valami már-már megható, kissé korszerűtlennek tűnő naivitás. Az elmúlt évtizedek tudásszociológiája, tudományfilozófiai és antropológiai diskurzusai és disputái után azt hinné az ember, hogy talán lejárt volna a mindent magyarázó elméletek ideje. Azt hinnék, túl vagyunk már azon, hogy egy adott diszciplína valamely elmélete vagy módszere szemléletmódját és érvényességét mindenre – elsősorban is más diszciplínákra - kiterjessze. Ami először a tudományt, majd a kultúrát és a társadalmat is értelmezi, végül átfogó világnézetként még a vallást is pótolni akarná. Azt hinnék, túlléptünk az olyan bölcsek kövén, amilyen a dialektikus materializmus, vagy a freudizmus volt – amely két irányzatot éppen Wilson nevez sötét bugyrokknak. (219. o.)

4. Wilson könyve vallásos mű

És itt érkezünk el a dolog lényegéhez. Már az is árulkodó, hogy a könyv hangvétele – a világmegváltó szándéknak megfelelően – sok helyütt kinyilatkoztató, sőt helyenként kifejezetten profetikus. A könyv előszava pedig egy sajátos hitvallás, amely mind tartalmában, mind stílusában Szent Ágostonra – illetve a keresztény vallomásirodalomra - emlékeztet. Megkapó az őszinteség, ahogyan Wilson leírja, hogy számára, mint „déli keresztény családból” jött ember számára a vallásos neveltetés, mi több: a vallásos élmény mindenkor milyen rendkívüli fontossággal bírt. S habár a tudománnyal való találkozása a kereszténységgel való szakítást jelentette, az mégsem jelentette egyúttal a vallásos érzülettel való szakítást, inkább annak egy sajátos kiteljesedését: „A vallásos érzületről azonban továbbra sem kívánok megszabadulni. Mélyen belém nevelték; elárasztja alkotó életem kiapadhatatlan forrásait. (...) Éppen a Szentírás lett volna az univerzum magyarázatára és ezen belül a magunk kitüntettségére adott első művelt kísérlet? A tudomány talán csak ezt folytatja, amikor újabb és jobban ellenőrzött alapon célozza ugyanazt. Ha ez így van, akkor a tudomány ebben a – liberális – értelemben igazából: vallás.” (5. o.) Vagyis a szerző a maga vallásosságát a biológiával a tudományos világképpel nagyszerűen össze tudta egyeztetni. Így vált saját szavai szerint deistává, azaz istent a végtelen és határtalan kozmosz távoli sarkaira űzte. Isten maximum egy kozmológiai probléma, gondviselő isten nem létezik. (288. o.) A biológiában viszont megtalálta a vallásos érzést, sőt: a misztikus tapasztalást, az egységélményt, amely minden ember alapvető igénye: „Természetesen ez a boldogság: megtalálni az istenséget, belépni a természet egészébe, megragadni és megtartani valami kimondhatatlant, gyönyörűt és örökkévalót”. (311. o.) Vagyis a szerző tulajdonképpen a „minden egy” eszméjének mai prófétája, természethívő panteista. És itt gyanússá, kétértelművé válik maga a *conscience* szó is, minthogy az talán nem is csak a tudományok, ill. tudásformák egységére, hanem magára az ember és a természet egységére is utal. (Amit jól visszaad a magyar kiadás címlapján látható régi japán festmény – talán tudattalan utalás a természeti képeket használó énföloldó zen meditációkra.)

Wilson könyve tehát nem tudományos munka, de még csak nem is vitairat, hanem *vallásos mű*. Ezért mindaz, amit a fentiekben leírtunk, ettől a pillanattól kezdve jobbára érvénytelen. Egy vallásos irományt ugyanis nem lehet úgy kezelni, mint egy tudományos munkát. Itt hitelvek vannak, megváltás és üdvönyt, s nem pedig bizonyíték, vagy érvelés. Egyébként a vallási felhangot Wilson több kritikusa is észrevette. Michael Ruse például a következőket írja: „Állítom, ha Wilsont és főképpen a *Minden egybecseng*-et formális filozófiai műként olvassuk, akkor nem látjuk a fától az erdőt. Ha belebonyolódunk a részletekbe, akkor szinte minden ponton, vég nélkül kritizálhatjuk Wilsont. Ahogyan Jézust és a négy Evangéliumot is. (...) Voltaképpen Jézus cselekedetei szinte mindenkit sértettek. (...) Ám ha Jézus történetét így olvassuk, akkor elvesz az Evangéliumok ereje. Hasonlóképpen, ha kötözködő attitűdöt teszünk magunkévá a *Minden egybecseng*-gel szemben, akkor éppen azt

nem vesszük észre, amit Wilson kínál.”⁹ Érdekes ebben a szellemben újra átolvasni a könyvet, és több zavaros rész azonmód megvilágosodik. Így például jelen sorok írói először nem értették, hogy a szerző miért részletez – méghozzá pontokba szedve - a 125-127 oldalakon olyan általános ismereteket is, amelyek vélhetőleg nem csupán minden lexikonban, de még a középiskolás tankönyvekben is benne vannak. Akkor arra gondoltunk, a *Minden egybecseng* talán egy annyira széles olvasóközönségnek íródott, hogy abba még az ilyenfajta ismerethiány pótlása is belefér, azaz egyfajta bújtatott tankönyvről, mondhatni „népnevelő írásról” van szó. Ám amikor rájöttünk a mű valódi jellegére, csak akkor értettük meg, hogy ez a fölsorolás nagyon is szervesen illeszkedik a mű egészéhez – pontosabban a vallásos jelleghez. Merthogy nem alapismeretek látszólag fölösleges, a művelt közönségre nem apelláló, tanítóbáncsis elisméltése ez, hanem *katekézis*, az alapvető „hittételek” rituális fölsorolása.

Az is figyelemreméltó, hogy a könyv egy aktuális vízióval zárul, jelesül a globális környezeti katasztrófa víziójával. Ez a „wilsoni evangélium” világvége elképzelése, mondhatni: apokaliptikája. Miről van szó? Nagyjából arról, amit bármely zöld aktivista naponta elmond: Az ember ostobán és bűnös módon föléli erőforrásait, veszélyeztetve ezzel az ökoszisztémát. S ha nem eszmél föl, és nem változtat életén, kultúráján, fölfogásán, akkor óhatatlanul bekövetkezik a vég. Félreértés ne essék, a bármikor bekövetkező (sőt egyesek szerint máris zajló) környezeti katasztrófa, illetőleg ennek emberi oka: önzésünk és gondatlanságunk, élőhelyünk fölélése, elpusztítása, stb. kétségkívül olyan téma, amelyen nem illik ironizálni. Csakhogy itt másról is szó van. Mert habár Wilson érvei ezzel kapcsolatban kivételesen megfontolandók, az általa sorolt tények, adatok, illetve érvek, úgy tűnik, inkább valamiféle félelmet akarnak kelteni. Önmagában még ezzel sem volna különösebb gond. Sőt. Ha valami nagy baj, akkor éppen az, hogy korunk legsúlyosabb problémáját szinte senki nem akarja komolyan venni. E fejezet kapcsán Kierkegaard egy korabeli színházi tűzről szóló, akár próféciának is beillő adomája juthat az eszünkbe: Amikor a lángok már föllobbantak a kulisszák mögött, a mókamester kirohant a színpadra hogy közölje a bajt a közönséggel. A nézősereg azonban azt hitte, ez is az előadás része, és poénra vette az egészet. A filozófus a tőle megszokott rezignációval summázta az eseményt: „Azt hiszem, az egész világ így fog elpusztulni, okos emberek nagy hahotája közepette, akik azt fogják hinni, hogy mindez csak vicc.”¹⁰ Vagyis Wilson intése itt helyes és okos, sőt talán ezek a könyv legjobb, legkomolyabb, legtisztább részei. Külön szimpatikus, ahogyan kiosztja azokat a népbuító médiaidiótákat, akik jól fizetett „szakértőként” kenik el a problémákat és hurrogják le a valódi szakembereket. (13. és 148. o.) Azaz - habár nincs kimondva ki, de egyértelmű - a neoliberalizmus apologetáit. Csakhogy, ha mindezt az egész mű kontextusában nézzük, hamar rájövünk, hogy a katasztrófára hivatkozás elsősorban az olvasó jóérzésére és (jogos) félelmére apellál. Mivel a könyv lényegében erre van kihegyezve, úgy tűnik, ez adja a mindent beolvasztani akaró, és magát egyedül üdvözítő tanként megjelenítő wilsoni eszme(rendszer) legitimációs bázisát. A környezetkárosítás súlyos ténye megföllebbezhetetlen ideológiai alapot kíván teremteni a naturalista fölfogást, főként annak létjogosultságát, mi több: megkérdőjelezhetetlenségét illetően. Ha valaki ez utóbbival vitába száll, akkor egyben ama rendkívül súlyos dologgal is szembekerül. Márpedig ki akarná bagatellizálni - pláne tagadni - a környezetkárosítás és az abból származó problémák tényét? S innentől már nem gondolkodunk a könyv okfejtésén, főként nem a benne található ellentmondásokon. Az apokalipszis víziója elsöpör minden érvet.

Emellett szinte másodlagos, hogy megint egy ellentmondásba ütközünk: hogyan változtathatna magán és világán a nyomorult emberiség, ha csupán ösztönei vannak, ha nincs

⁹ M. Ruse: *Review of Wilson's „Conscience”*. www.counterbalance.org/cgi-bin/uforum?action=VM&Room=0399meta&Mid=58

¹⁰ S. Kierkegaard: *Vagy-vagy (ford.)* Osiris-Századvég, Budapest, 1994, 27. o.

is öntudat, sőt még szilárd én sem? Hiszen az embert nem vezérelheti a „józan belátás”, ha a racionalizmus történetileg - azaz a gyakorlati vizsgán - már több ízben megbukott, ha a nevelésen az evolúció által kialakított emberi természet szüntelenül kifog, s ezért az ember megjobbítása csupán utópista bölcsész-idea? Az ellentmondás persze csupán látszólagos, a wilsoni okfejtés könnyed mozdulattal átvágja ezt a gordiuszi csomót. A megoldás: összhangba hozni a jobbító szándékot és a megzabolázhatatlan emberi természetet, az előbbit ez utóbbira építeni. Vagyis a kiút elfogadni az evolúciós meghatározottságot, belenyugodni, hogy ilyenek vagyunk, és ezen kondíciók között kell operálni létünkkel. S itt mintha ennek már a saját ideológiáját is megteremtené a szerző, amikor a vallás és tudomány jövőbeli egységéről, pontosabban a biológia egyfajta vallássá válásáról beszél: „Az embereknek szükségük van a szent elbeszélésre. Egyik vagy másik formában, bárhogyan is intellektualizálva, az embernek valamilyen magasabb célból adódó értelme kell legyen. Elutasítjuk az állati halandóság reménytelenségét. Együtt kérdezzük a zsoltárszerzővel: *mit reméljek, Uram?! Módot találunk majd rá, hogy életben tartsuk az ősi szellemeket. Ha a szent elbeszélés nem öltheti a vallásos kozmológia formáját, akkor az univerzum és az emberi faj materiális történetének formáját veszi fel. Ez egyáltalán nem lealacsonyító. Az igaz evolúciós eposz, költői megfogalmazva, éppoly nemesítő, mint bármely vallásos történet. (...) A kutatás új, komoly erkölcsi jelentőségű felismerésekhez vezetett. (...) Olyan egyedi génkészlet vagyunk, melyből minden generációban egyedek lesznek, és amelybe a következő generáció beolvad, az örökség és a kultúra által örökre egyesítve. Ilyenek a tényekre alapozott elképzelések, amelyekből a halhatatlanság új fogalma és egy új mítosz bontakozhat ki.” (316.o.)*

Mindez túlmutat Wilson könyvében. Az ilyesfajta törekvések ugyanis nem csupán őt jellemzik. A naturalista Lakoff-Johnson szerzőpáros 1999-ben megjelent (egyébként zseniális) műve végén szintén érdekes gondolatmenetet találunk. A szerzők korábbi koncepciójuk¹¹ folyományaként kimutatják, hogy végső soron minden eddigi bölcsélet – a preszókratikusoktól a modern elmefilozófiáig – lényegét, eszme-magvát egy-egy fogalmi metafora alkotja, amely metaforák biológiai létünkéből adódnak, sőt: annak kifejezői. Az elme ugyanis a testi sémák alapján működik és még a szorosabb értelemben vett elmeműködés: a tapasztalás és gondolkodás is testi alapú. Így azon fogalmi metaforák, amelyekből a nyelv és a gondolkodás építkezik, a testhez, annak működéséhez (főként mozgásához) kötődnek. Nem csupán a tudomány és a filozófia, hanem a vallás is ezen alapul. Ezért az agy neurális hálózatának működése, amely révén érzünk, mozgunk és gondolkodunk, nem csupán egy teoretikus vagy filozófiai gondolat, hanem *spirituális élmény*. Egyek vagyunk környezetünkkel is. Lakoffék ráadásul a Kabbala azon ismert tanítására is hivatkoznak, miszerint Isten még a kavicsban is benne rejlik. Az „embodied spirituality” (hadd ne próbáljuk lefordítani ezt a fogalmat!) fölfogása szerint Isten a természet, a biológiai lét, illetve annak számtalan megnyilvánulási formája, a családtól kezdve a lélegzetig. Isten voltaképpen maga a test: a csont, a hús, a vér, a hormonok, a velő, az izmok, a zsigerek, a sejtek.¹² A naturalizmus itt is egy újmisztikus panteizmus (vagy saját megvallásuk szerint: panenteizmus) megjelenéséhez vezetett. De hasonló érzület, látásmód fedezhető föl Dennett említett könyvében, a *Darwin veszélyes ideája*-ban is, még ha a dolog itt nem is kap explicit kifejezést.

Kapásból fölmerül a kérdés: vajon az ad abszurdum biologizálás óhatatlanul spirituális köntöst kell, hogy öltösn? A válasz igen. De nem a biologizálás miatt, hanem mert *minden* végletekig elvitt eszme, látásmód előbb vagy utóbb óhatatlanul spiritualizálódik. És itt arra utalnánk, amiről Wilson is ír: Ha az ember nem racionális lény, hanem vallásos, akkor

¹¹ Ld. G. Lakoff - M. Johnson: *Methaphors We Live By*, Chicago and London, 1984.

¹² G. Lakoff – M. Johnson: *Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and its Challenge to Western Thought*. New York, 1999, pp. 566-568.

elfogadva az irracionális iránti elemi igényt, a tudománynak a vallás köntösében kell megjelenie, ne adj isten új vallássá kell válnia. Mit is lehetne erre mondani? Elsőre talán annyit, hogy amikor a párizsiak a jakobinus diktatúra alatt a betiltott Jézus Szíve körmenetek helyett Marat Szíve körmeneteket tartottak. A tudományban meglett vallási érzület, a különféle megvilágosodások, misztikus élmények, stb. hatására megalkotott kvázi vallások/személyes vallások kialakulásának jelensége máshol is megtalálható. Így például korábban a fizikusok jutottak el bizonyos végső igazságokig és az ezzel együttjáró spiritualitásig. Einstein sajátos istenhitétől, Schrödinger védikus miszticizmusán, Weizsäcker kissé New Age-ízű jungiánus fölfogásán vagy éppen Penrose nem kevésbé misztikus platonizmusán át Fred Hoyle kvantumozott szupertudatának képzetéig sok mindent lehetne itt fölhozni. (Egyszer egy antropológusnak érdemes volna összegyűjteni és elemezni ezeket a spirituális élményeket és hiedelmeket.)¹³ Wilson könyve és a többi hasonló jelenség, mintha azt mutatnák, hogy míg korábban a kvantummechanika és a kozmológia voltak a miszticizmus kiapadhatatlan forrásai, addig mára a biológia is felzárkózni látszik. A jelenség talán azzal is összefügg, hogy korábban a fizika számított a „tudományok királynőjének”, ám a trónt most a biológia foglalta el. A kultúrában betöltött ilyen pozíció pedig mindig előcsalogatja a hübriszt.

5. Miként értelmezhetjük a wilsoni törekvést, mint kulturális jelenséget?

Fölmerül, hogy a spiritualizált biológia, mint egyfajta *new religious movement* pontosan hová is sorolható, és nem utolsósorban: mennyiben tekinthető ténylegesen újnak? Nos, Wilson olvasása közben óhatatlanul eszünkbe jut a késő antik világ okkult tudományossága, de még inkább annak újjáéledése és egyben folytatása: a koraujkori Európa természettudománya. Pontosabban: az alkímisták, hermetikus bölcselek, mágus-természettudósok, kozmoteisták, misztikus panteisták, rózsakeresztesek és szabadkőművesek világa. Náluk jelenik meg talán legtisztább formájában a tudomány = vallás metafora, és bontakozik ki ennek sajátos eszméje. Leleplezni Íziszt, azaz kifürkészni a Természet Istennőnek, a „fenségesnek” titkait, akit vallásos áhítat övez. E szent vallás gyakorlása pedig maga a titkokat fürkésző természettudományok művelése, a spiritualitás lényege pedig a *pistis*-el, azaz a hittel szembeállított *epopteia*, az elmélyülő, kutató misztikus szemlélet. A természettudós e vallás beavatott papja, ő az, aki az istennő fátyla mögé pillanthat, aki részesülhet a misztériumban. És ne feledkezzünk el arról sem, hogy a késő antik és koraujkori tudományhívó kozmoteisták jelszava, központi gondolata az említett *hen kai pan*, azaz a „Minden Egy” is, mely gondolat elválaszthatatlan a természet imádatától és rejtelseinek kutatásától.¹⁴

Ennek az eszmekörnek hatalmas dokumentációja van. Számos korabeli szöveg: vers, próza, filozófiai értekezés, és számos korabeli kép: metszet, rajz és festmény hirdeti ugyanazt az eszmét különféle allegóriákkal. Ezekkel rokon, ebbe a műfajba sorolható Wilson könyve is, amelyben még ugyanaz a stílus, ugyanaz a romantikus érzület is fölbukkan - helyenként szinte majdnem tiszta formában. Például egyértelműen ide sorolandó a „Természettudományok” c. fejezet, ami egyrészt a természettudomány apoteózisának leírása, minden más tudásformánál való magasabbrendűségének a kinyilatkoztatása és egyben mindenképp fölé helyezése, másrészt a beérkezett tudós (a beavatott főpap) tanítása és intelme a tudósjelöltekhez (a beavatandó novíciusokhoz) – helyenként kifejezetten az ókori és középkori intelemirodalomra

¹³ A kérdéstről – a fönt említett (és más) természettudósok ilyen tartalmú írásain kívül – remek kis összefoglalót ad Davies 1995: 221-230.

¹⁴ A témáról ld. többek között az újkori hermetika kiváló kutatójának, F. Yeatsnek a munkáit. Az újkori tudományosság természetimádatáról magyarul jó összefoglalót ad J. Assmann: Mózes, az egyiptomi, Budapest, 2003, pp.182-205.

emlékeztető stílusban. (66-70. o.) Wilson itt hosszan részletezi, mit kell tennie, milyen legyen a gondolkodása - sőt a lelki állapota - annak, aki e szent kaszt, e magasztos rend tagja kíván lenni. A fejezet egyes részei kifejezetten a tizenharmadik-tizenkilencedik századi természetimádó miszticizmus irodalmára emlékeztetnek: „Amennyiben szíve mélyén naturalista (ti. a jelölt), akkor véletlenszerű tőrakat tesz, néha valódi fák között az erdőben, néha – manapság ez gyakoribb – molekulák között egy sejtben, hogy eleddig soha nem látott objektumokkal és jelenségekkel találkozzon.” (69. o.)

A hermetikus-rózsakeresztes-kozmeteista misztikum nem csupán a fölvilágosodás eszméiben él tovább, hanem a modern (természet)tudomány megföllebbezhetetlenségének eszméjében is - vagy mondhatjuk nyugodtan: szakrális tiszteletében. A misztikussá lett természettudósok csupán ide, valódi kulturális gyökereikhez tértek/térnek vissza. És a naturalizmus is ennek a tradíciónak az örököse, képviselői sok mindenben ezeket a kulturális mintákat követik, és mint akkoriban, most is a hagyományos vallásosság az egyik legnagyobb ellenfelük. A wilsoni törekvés (illetve óhaj) pedig egyfajta védekező reakció a hagyományos vallásosság előretörésére. Ami érthető. A „létező szocializmus” - s vele a kommunista ideológia politikai és erkölcsi bukása - után a spirituális élet számos formája kapott új erőre szerte a világon. Nem csupán az iszlám, hanem a keresztény fundamentalizmus is virágzik, sőt még a nagypolitikába is beleszól. (Ld. a keresztény fundamentalisták befolyását az Egyesült Államokban, az olyan - egyes államokban máris megvalósult - törekvésektől kezdve, mint az evolúciós tanoknak az iskolai tananyagból való kiiktatása, Bushék „keresztes hadjáratáig”.) Emellett virágzik az ezoterika is, vagyis a populáris, a vallásos érzületre alapozó újokkultizmus. Úgy tűnik tehát, hogy a vallásosság - ill. általában a spiritualitás - olyan erőt képvisel a kultúrában, amit a tudomány semmiképpen nem hagyhat figyelmen kívül. Másrészt előcitolni azt a sokat emlegetett történelmi tanulságot, miszerint ha kiiktatják a vallásos gondolkodást, akkor az uralkodó világnézet ölt magára vallási formákat, s kap kvázi vallási tartalmat: Robespierre áldozatot mutat be az Ész istennőjének, a kommunizmus a maga mártírjait valóságos szentekként kezelte, egyesek Sztálinhoz imádkoznak, a Lenin-mauzóleum zárandokok számára létesített kultuszhely, stb. Sőt, minél keletebbre megyünk, e jelenség annál extrémebb formáival találkozunk: Kínában a Vörös Könyvecskéből gyógyteát főztek, a kulturális forradalom idején embert áldoztak, és így tovább. Ezekben az esetekben a „tudományos világnézet” végsőkéig eltorzítva, nagyon is vallásos formában jelent meg. Hogy miért? Mert az emberek csak így tudták kiélni évtizedes (vagy talán évszázades) igényeiket. Ez az, amiről Wilson is beszél, hogy ti. a vallás kiküszöbölhetetlen, mivel az az emberi ösztönök egyike. Ezért éppen a tudományos világkép fönmaradása érdekében kell azt építeni. Lényegében erről volt szó a késő antik tudományosság esetében is: A hivatalos állami kultuszokká lett régi római vallás formálissá vált és kiüresedett, ezt jócskán elősegítette az akkori racionalizmus és materializmus fölvirágzása. Ami persze hamar világnézeti válsághoz vezetett – amit az újra meg újra föllángoló polgárháborúk és társadalmi válságok is megerősítettek - mire beözönlöttek és elterjedtek a keleti misztériumvallások. A tudomány és a filozófia pedig kénytelen volt ezek elemeit beépíteni, ezekkel elegyedni – saját túlélése érdekében. Legfőbb ellenségével: a puritán, antiintellektuális, tömegekhez szóló kereszténységgel azonban már nem bírt.

A „wilsoni jelenség” ezért jól mutatja - már ha a könyvét egyfajta jelzésértékű munkának fogjuk föl - hogy amíg korábban a tudomány a világnézeti küzdelemben offenzívában volt, *addig mára defenzívába szorult vissza*. Míg korábban a „tudományos világkép” hívei a vallást, mint primitív, meghaladott gondolkodásmódot támadták, s azt minden eszközzel kiiktatni próbálták, addig most kénytelenek egyezkedni vele. Így például a „kommunizmusban”, a tudományos világkép csupán jobb híján - a valódi vallás száműzetése miatt - vált amolyan fábólvaskarika-vallássá, azaz valláspótlékká. De „hivatalosan”, azaz saját önmeghatározása szerint mindvégig megmaradt a fölvilágosodás gyermekének, a racionalista

és materialista szellem képviselőjének, még a fõnt említett legtorzabb formáiban is. A wilsoni „rózsakeresztes kozmoteizmus”, ill. a (kvázi) vallássá váló naturalizmus esetében azonban a vallásosság nyílt vállalásáról, annak *explicit* megjelenéséről beszélhetünk. És itt máris fölvetõdik a kérdés, hogy akkor a tudomány tudomány tud-e maradni, vagy netán átalakul okkult tudássá, mágiává vagy valami hasonlóvá, az említett késõantik példa analógiájára?

A wilsoni törekvés, mint kulturális jelenség másik föltételezhetõ oka – vagy még inkább: háttere - hogy a társadalom- és humántudósok súlya kisebb lett. Méghozzá több szempontból is. Egyrészt a technológiák fejlõdése és a szabad piac egyeduralkodóvá válása révén nincs szükség olyanokra, akinek szakmája nem hasznosítható közvetlenül, sõt az jobbára fölösleges luxustudásként könyvelhetõ el. Ráadásul úgy néz ki, a bölcészekbõl még túlkínálat is van. (Tulajdonképpen ott tartunk, hogy többségük örülhet, ha valami alulfizetett szellemi segédmunkát kifoghat magának.) De még az olyan szakemberek, akik végzettségét piaci viszonyok között is lehet hasznosítani (pl. ilyenek a szociológusok), azok se lehetnek túl boldogok. Ugyanis még a legjobb esetben – azaz megfelelő anyagi juttatásért - is jobbára olyan munkákat kénytelenek végezni, ami nem igen felel meg a szellemi igényeiknek, azt gyakorta unalmasnak, lélekölõnek, sõt olykor kifejezetten megalázónak találják. (Ilyen pl. a piackutatás.) Márpedig ha kiszorulnak a tudományos életbõl, mondván, hogy a „csónak megtelt” (ahol egyébként pénz se nagyon van, csak frusztráció és általános érdektelenség) ez az egyetlen, ami várhat rájuk. Vagyis a bölcész nem kell a kutyának se. Ezzel szemben a természettudósok jelentõsége szinte minden eddigénél jobban fölerõsödött. És ezen belül is fõként a biológusoké, elsõsorban a genetika forradalmi áttörése révén. Ez az egyik ok, vagy még inkább: a dolog társadalmi háttere. Mellesleg, részben az ebbõl eredõ (föltékenységgel vegyes) aggodalom lappang a szociológusoknak az írás elején említett „biofóbiája”, illetõleg az ennek kapcsán megnyilvánuló viták mögött is.

De a bölcészek társadalmi jelentõségének csökkenése mögött van valami más is. Ez pedig a nagy társadalmi utópiák letûnése. Ezek egyik lényegi mondanivalója, központi gondolata, eszmei magva, (nevezzük, ahogy akarjuk) az volt, hogy az ember természete megváltoztatható, s éppen azért, mert nem biológiai, hanem társadalmi lény. A különféle társadalmi, politikai, stb. eszmék pedig ezt a változtatást szolgálják. Ezen eszméket (ideológiákat) pedig kik mások is alkotnák meg, elemeznék, fejlesztenék, gondolnák tovább, illetõleg próbálnák meg hasznosítani az élet különbözõ területén, mint a bölcészek, pontosabban a társadalomtudósok. Az emberiség viszont úgy tûnik, elfáradt a nagy eszméktõl, s így azok kiöltõire, elemzõire illetve hasznosítóira se nagyon van szükség. A jelenleg uralkodó nézet szerint a világ olyan, amilyen, s nem eszmékre van szükség, hanem szakemberekre, akik menedzselik ezt az olyan-amilyen világot.

Ennek a szemléletnek az egyik eredménye az a már-már betegessé fajuló szakemberkultusz is, amivel naponta kénytelenek vagyunk szembesülni az élet szinte minden területén, elsõsorban a közéletben. Ma már ugyebár minden létezõ tudás, jártasság „szakma”, így „szakma” a mûvészet és a politika, de talán még a vallás is az. Nincs többé „hivatás”, csak „szakma” van, és persze „szakszerûség”. Ennek köszönhetõen jött létre az ún. „ideológiamentes szakszerûség” mítosza is, minek révén az uralkodó osztály a hatalomgyakorlást mintegy szakralizálja. Merthogy a „szakmaiság”, amely szent és sérthetetlen, fölötte áll minden ideológiai alapú kritikának – de még inkább a természetes igazságérzetnek. Márpedig ha minden szakszerûséget kíván, akkor mindenrõl csak az arra hivatott szakértõk diskurálhatnak, s ebbõl a diskurzusból a társadalom jelentõs része ki van rekesztve. A politikát is alakító különféle szakmai testületek arisztokratikus képzõdmények, és egyre kisebb társadalmi kontroll alá esnek. Vagyis a „szakemberek”, illetõleg ennek a fõként ideológiai funkciókat betöltõ közszereplõ változata: a „szakértõk”, alkotják a jelenkori társadalom papi kasztját. És kik a leginkább szakemberek, azaz: a leginkább objektív igazság letéteményesei? Elsõsorban is a természettudósok, esetleg a közgazdászok. A jobbára

fölszínes, a jelenségeket csupán interpretáló bölcészek (ld. Wilson könyvének 67. oldalát!) legfőljebb valamiféle „alsó papság” szerepét vállalhatják.

6. A „wilsoni vallás” kilátásai

A wilsoni „naturalista vallás” eszme-magja a természettel, vagy annak valamely alkotóelemével való egység élménye, s ennek nyomán annak kultikus tisztelete. Ami jóval régibb és általánosabb a fentebb említett konkrét megjelenési formáknál, jelesül a hermetikuskozmoteista „misztériumvallásoknál”. Talán a legrégebbi vallási forma (ill. elem) ez. A természeti népek hiedelmeitől a sinto vallásig sok minden eszünkbe juthat. A „naturalista vallás” ezen lényegénél fogva egyfajta visszatérés lehet az archaikus vallási formákhoz is. (Ezt az analógiát még a tudománynak, a művészetnek és a vallásnak a természetre alapuló egysége is alátámasztaná, amely a wilsoni eszmerendszer egyik alappillére.)

Ám a „természetvallásokkal” majd mindenkor együtt jár a származás szakrális tisztelete, a fölmenők kultusza. Még az Upanisadokban, a korai óind bölcselet e kezdeményeiben található spekulációk középpontjában is olyan kérdések állnak, mint a lélek természete, a világ létrejötte és valósága, az emberi lét lényege, a halál és halhatatlanság problémája, stb. az egyik leglényegesebb a biológiai lét: Az Átman, a Lélek egyik fő formája éppen a férfimag. Sőt: a lélek részben ezzel a maggal öröklődik. (Aitaréja upanisad) De a „vér vallásának” számos egyéb példáját is ismerjük az emberiség történetéből. Az ősök kultuszát szinte bárhol megtaláljuk, az ausztrál bennszülöttektől a konfucionizmusig, vagy a náciizmusig, amit maga Wilson is egyfajta pogány vallásnak tart. (293. o.) Ha valami ennek az ősi eszmének emblémája lehetne, azok a latin családok alapító őseit szimbolizáló geniusok, ezek a falloszból és fejből álló házibálványok. Még a különféle hiedelmek, spirituális elképzelések, vallási tanok is gyakorta vérségi kötelékek szerint rendeződnek. Végső soron ide sorolható a judaizmus is, ami szintén a „biológiai lét vallása”. Az Ótestamentumban nincsenek (vagy ha nyomokban megvannak is, nem kapnak szerepet) az olyan témák, mint a túlvilág vagy a lélek halhatatlansága. A Szentírás régebbi része nem foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy mi lesz a halál után, vagy milyen természetű a lélek, sőt a Prédikátor Könyve szerint az ilyen kérdések feszegetése nem is ajánlatos. (A zsidó misztika megjelenése későbbi fejlemény.) A Seol az árnyak országa, Hádészhoz hasonló rideg hely, inkább büntetés, mintsem ígéret. Sőt: „az élők tudják, hogy meghalnak, de a halottak semmit sem tudnak, és azoknak semmi jutalmuk nincs többé.”¹⁵ A holtak föltámadása is csupán Ezékiel könyvében kap nagyobb szerepet, ám itt is inkább parabolaként szerepel, szemben az Ígéret Földjével, amely ekkor még nem a mennyország metaforája, hanem egy nagyon is kézzelfogható evilági terület: a zsidó nép hazája. Az ótestamentumi „üdvözülés” lényege az Isten szolgálatának, a törvény betartásának a jutalma, amely sokasodás utódokban, illetőleg anyagi és szellemi javakban.

Ezzel szemben a későbbi „fejlettebb” vallási formációk, vagyis az ún. „nagy világvallások” (és talán ezek olyan előzményei, mint a perzsa zoroaszterianizmus) ennek az ősi, majd mindenhol azonos látásmódnak a tagadásai, illetőleg fölülmúlási kísérletei. A buddhizmus, a kereszténység vagy az iszlám a lokálistól az egyetemes felé fordul, és a biológiai léttől a tisztán spirituális felé. Lelki körülmételés a testi helyett, ami a származástól független univerzalitás szimbóluma. A biológiai léttől és a származáson alapuló csoporttól való függetlenség. Krisztusban nincsenek külön csoportok, „mert hiszen a Lélek által mi mindnyájan egy testté kereszteltettünk meg, akár zsidók, akár görögök, akár szolgák, akár szabadok” – mondja Pál apostol. Az Újtestamentum egyes helyein a „zsidó” a konkrét etnikum helyett már metafora, s annyit jelent, mint igazhívó, megváltott, Isten népéből való.

¹⁵ Prédikátor Könyve 9, 7.

A nagy vallásalapítók az egyént éppen a biológiai eredettől (ezen belül a származástól) kívánták függetleníteni, gondolván, hogy az ember valamivel mégis csak több annál. Később ugyanezt a mintát követték a nagy társadalmi utópiák. A „biológia mint vallás” esetében óhatatlanul fölmerül a származás általi meghatározottság versus univerzalitás és szabadság dilemmája. Főként, ha ehhez még hozzászámítjuk, hogy a csoportok elkülönülése és szembenállása, az „emberi természet” velejárója, s mint ilyen, kiküszöbölhetetlen. (302-3. o.) Egy vallás kialakulásnak, terjedésének és túlélésének a szempontjából persze az sem lényegtelen, hogy mit tud nyújtani híveinek? Milyen választ ad a wilsoni vallás a halál tényének kihívására? A „minden egy” átélését? Hogy részesei, illetőleg részei ennek a csodálatos egységnek, amit természetnek, vagy netán univerzumnak neveznek? Az emberek többségének spirituális szükségletét ez vélhetőleg nem fogja kielégíteni. A modern, városi ember számára pedig ez talán még azért is kevés, mert elszeparált, elidegenedett individuum, olyan lény, aki nem él együtt a biológiai környezettel. Továbbá: ha nincs sem gondviselő Isten, sem az emberi természetet megzabolázó, a fölvilágosult gondolkodás és nevelés révén megszilárdított öntudat (merthogy Wilson lényegében mindkettőt kiiktatja), vagyis ha nincs jót és rosszat különválasztó, *ellenőrző, kontrolláló elem*, akkor mi van helyette? (Ugyanis ez minden vallás egyik alapeleme, olyan princípium, amelynek igen lényeges és jól körülhatárolható szerepe van, a közösség és az egyén életében egyaránt.) Olyan egyenlőre még obskúrnak tetsző dolgot ajánl, mint az erkölcsi érzések biológiájának kutatása: az erkölcsi érzések pszichológiai alapú definíciója, genetikája, fejlődésének, mint a gének és a környezet kölcsönhatásai eredményének vizsgálata. Miként járult hozzá az erkölcsi érzék a túlélési és szaporodási sikerhez, milyen idegi és hormonális válaszok figyelhetők meg stb.? A vizsgálatok alapján tudni fogjuk, melyek a valódi erkölcsi ösztöneink, és melyek azok, amelyeket csupán a különböző ideológiák kényszerítettek az emberre, ám ez inkább jövőbeli ígéret még Wilson szerint is, mintsem kézzelfogható realitás. (305-6. o.)

A másik alapvető problémája a „wilsoni vallásnak”, hogy lényegében egy szellemi elit misztériumvallása. Amolyan modern nyugati brahmanaké, kiknek titkaiból az outsiders nem részesülhetnek. És itt a nagy ellentmondás: Wilson a maga spiritualizált természettudományos világképét, ill. eszmerendszerét kínálja az emberiségnek a hagyományos vallásosság helyett, ám azt csupán a természettudósok tudnák megérteni a maga teljes valójában. A többiek dilettánsok - vagyis beavatatlanok - minélfogva vagy egyáltalán nem értenék, vagy félremagyaráznak az eredeti tanokat. A „wilsoni vallás” olyan elitvallás, ami némileg groteszk módon legföljebb egy zárt, szakrális kultúrában és hierarchikus társadalomban élhetne sokáig. Olyan társadalomban, ill. kultúrában, ahol a tudósok nem csak metaforikus értelemben „papok”, hanem valóban azok, így az állami ideológiát és a „népi vallást” (az általános világképet) is ők határozhatnák meg.

Egyáltalán mi lehet a jövője általában a naturalista világnézetnek? Elsősorban is: Potenciálisan szinte bármi lehet belőle, a legkülönbélebb - akár egymással ellenséges - csoportok ideológiájává válhat. Az naturalizmust - főként az evolúciós eszmét - figyelmen kívül hagyva bármilyen múltbéli tanulságot és jelenbeli figyelmeztetést, bárki újból fölhasználhatja. A környezeti problémák radikális megoldásának vagy a szolidaritásra, az egymásról való gondoskodásra épülő emberi közösség megteremtésének szándéka éppúgy táplálkozhat ebből, mint a destruktív és nihilista önzés. A naturalizmust a zöldek és az újbalosok éppúgy elővehetik és használhatják, mint az anarchokapitalisták, sőt a rasszisták. No, persze nem tiszta eredeti formájában, inkább önkényesen kiragadott elemeiben, és jócskán átalakítva. Ami pedig kifejezetten a vallást illeti: létezik egy olyan spirituális irányzat, amely éppen az evolúciót tette meg a maga egyik fundamentális eszméjévé. Ez pedig a scientológia, amely az evolúcióról szóló tanítást a lélekvándorlással ötvözi. (Ebből a szemszögből az Upanisadok-kori óind vallás modern megfelelője.) Ráadásul itt még csak nincs is az evolúciónak kollektív vagy magasabb rendű célja, mint a régi dogmákat a

tudománnyal összeegyeztetni szándékozó keresztény teológusoknál. A scientológusok az evolúciós elv lényegét érintetlenül hagyják, s ehhez rendelnek mindenféle mágikus ill. misztikus tanokat. (Pl. vissza lehet emlékezni a fajfejlődés korábbi fázisaira, stb.)

Mindennek vélhetően nem nagyon örülnek azok a természettudósok, akik a naturalizmust mindvégig meg akarják tartani komoly tudományos eszmének. Csakhogy roppant nehéz dolga lesz annak, aki egyszerre akarja, hogy tudománya ideológiaként vagy/és vallásként, ill. valláspótlékként funkcionáljon, és tudomány is maradjon. Tudniillik mind az ideológiává, mind pedig a vallássá válás esetében igen lényeges, hogy az adott eszme a lehető legegyszerűbb formát öltse – elsősorban a terjedés végett. Emellett az eszme még adaptálódni is kényszerül az adott környezethez: kultúrához, lokális hagyomány(ok)hoz, aktuális politikai-gazdasági helyzethez, a különféle elvárásokhoz, igényekhez, stb. Minek következtében az eredeti gondolat a végsőkig torzul(hat). Viszont a sikeres terjedés és alkalmazkodás esetén igen sokféle változata, illetve fölhasználási módja születhet meg.

Egy intellektualista spirituális irányzat ezért soha nem válhat elterjedt vallássá. Nem véletlenül pusztultak ki a cizellált és intellektuális misztériumvallások a késő antik korban és adták át a helyüket a kereszténységnek majd részben az iszlámnak. A bonyolultság és az információgazdagság ellene van a terjedésnek. Rettenetes közhely, de az emberek többsége nem szeret sokat agyalni, inkább kedveli az egyszerűbb válaszokat, és jobban szeret hinni, valamint kész recepteket elfogadni, mint tanulni és elmélkedni. Főként, ha még olyan bajok is adódnak a világban, hogy a ráció már nem képes a nagy kérdésekre megfelelő válaszokat adni. A vallási fundamentalizmus például erősebb, és jobban is terjed, mint az ezoterika, és ez utóbbin belül is az egyszerűbb, primitívebb, és nem utolsósorban a devócióra is alapozó irányzatok jobban terjednek, mint az intellektuálisabbak.

Ha a különféle, jelenleg ránk leselkedő társadalmi és kulturális katasztrófák következtében a vallási fundamentalizmus győzne, a természettudományos világnézet – s ezen belül a naturalizmus - egy darabig még minden bizonnyal egzisztálna ugyan, ám fokozatosan átalakulna egy egyre szűkebb kört érintő intellektuális, gnosztikus irányzattá (hogy azt ne mondjuk: szektává), hasonlóan a késő antik világ értelmiségeinek közösségeihez. Ahogyan az előzőekben már utaltunk rá: a wilsoni törekvés talán éppen egy ilyen változás „előjele”. Vagyis korántsem biztos, hogy a naturalizmus a maga tiszta formájában hosszabb távon sikeres túlélője lesz az eszmék versengésének. Elsősorban éppen az evolúciós kondíciók, vagy mondhatjuk: az ember evolúciósan kialakult, átkozott egy természete miatt.